

הטעמים לנענועי הלולב בתלמוד ובראשונים

טעמי הנענוע הלולב שהובאו בתלמוד

במסכת סוכה פרק ג' משנה א' שנינו: "לולב שיש בו שלושה טפחים כדי לנענע בו – כשר". ושם במשנה ט': "והיכן היו מנענעין? ב"הודו לה" תחילה וסוף, וב"אנא ה' הושיעה נא" – דברי בית הלל, ובית שמאי אומרים: אף ב"אנא ה' הצליחה נא". הגמרא (סוכה לז, ע"ב) מביאה לביאור משנה ממנחות (פ"ה, מ"ו, ובגמ' דף סא, ע"א בשינוי קל): "שתי הלחם ושני כבשי עצרת כיצד הוא עושה? מניח שתי הלחם על גבי שני הכבשים ומניח ידו תחתיהן ומניף, ומוליך ומביא ומעלה ומוריד, שנאמר (שמות כט, כז): 'אשר הונף ואשר הורם'".

הגמרא מסבירה: "אמר ר' יוחנן: מוליך ומביא למי שהארבע רוחות שלו, מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו".

כלומר ע"י תנועת הנענוע יש מעין המלכת הקב"ה והצהרת שבחו – מלוא כל העולם כבודו! כך שם בפ"י רש"י: **למי שארבע רוחות שלו – מלוא זו לנו עושין לשמו, כן מראה נהפחו**. מוסיפה הגמרא: "במערבא (בא"י) מתנו הכי, אמר ר' חמא בר עוקבא אמר ר' יוסי בר' חנינא: מוליך ומביא – כדי לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד – כדי לעצור טללים רעים"¹.

דורות רבים לאחר סידור הגמרא ביאר ר' יוסף חיים² שהוא **בדרך תפילה** לקב"ה שיעכב רוחות רעות וטללים רעים, ובשל העיכוב ימנע נזק.

1. במנחות דף סב, ע"א יש שינוי בגירסא: "אמר ר' חיים בר אבא אמר ר' יוחנן: מוליך ומביא למי שהרוחות שלו...". בויקרא רבה פר' כ"ח, ה': "והניף את העומר לפני ה' – וכיצד היה מניפו? ר' חמא ב"ר עוקבא בשם רבי יוסי בר חנינא אמר: מוליך ומביא, מעלה ומוריד; מוליך ומביא למי שהעולם כולו שלו, מעלה ומוריד למי שהעליונים ותחתונים שלו; רבי סימון ברבי יהושע אמר: מוליך ומביא כדי לבטל רוחות קשות, מעלה ומוריד כדי לבטל טללים קשים. א"ר אבון ור' נחמיה ור' יעקב בר אבא בשם ר' יהודה ב"ר סימון – ר' יוחנן ורשב"ל היא. משמע שזו אשגרה ששמות החכמים מתחלפים בה, והיא יוחסה לפעולת הנפה של מצוה. אף רש"י בפירושו לתורה על ויקרא כ"ג, יא למד כן לגבי כל תנופה.

2. בספרו "בן יהודע" (הוצ' יקרן חיים), ירושלים תשכ"ד, חלק ב' דף עח, ע"א. רש"י בפירושו לסוכה דף כט, ע"ב (על משנה א' בפ"ג): "דבעינן נענוע כדלקמן (דף לז, ע"ב) – מעלה ומוריד, מוליך ומביא לעצור רוחות רעות וטללים רעים", וכן רש"י בפ"י הגמרא לפנינו בדי"ה 'כדי לנענע בו': "אלמא מצוה לנענע כדלקמן, לעצור רוחות רעות וטללים רעים". אולי נוקט רש"י דווקא טעם מערבא כי הוא לדעתו תכלית הנענוע.

הגמרא שם משווה תנופת לחם וכבשים לנענועי לולב במימרא מסכמת של רבא (או רבה כגירסת מנחות): "ואמר רבא: **וכן בלולב**". מפרש רש"י: "מוליך ומציף, מעלה ומוריד — **בלולב כבתנופה**". כלומר, אין מקור לפרטי מצות נענועי לולב אלא בהשוואה סתמית בת שתי מילים של אמורא מהדור השלישי או הרביעי לאמוראי בבלי³.

אמנם מן הלשון המצמצמת של פי' רש"י ניתן להבין שבהשוואה נלמד ממשנת מנחות אך ורק הדין המעשי של נענוע לולב, שהוא דומה למעשה התנופה המלמדת עליו, אך מה ביחס ל**טעמים הנלווים** שמציעים בגמרא ר' יוחנן ור' יוסי ברי' חנינא, שניים מראשוני אמוראי א"י מן הדור השני⁴? האם גם ביחס אליהם חלה ההשוואה? אין תשובה חיובית מתחייבת באופן מיידי מהבנת דברי הגמרא. אדרבא, אם נאמץ את גישתו המינימליסטית של רש"י נחסוך מעצמנו צורך ליישב תמיהה שמעורר ר' אליהו כי טוב⁵: "מעניין הדבר שאין כאן בקשה חיובית לטל ומטר לברכה, ורק תנועה מרמזת לשלילת ועצירת משפיעים רעים. והלא לכאורה בסוכות מבקשים ישירות שנה גשומה ואי מניעת מים?"

הוא אמנם מנסה לענות בהסבר די מסובך:

"לפי שבחג נידון העולם על המים והגשמים לכל השנה, וארבעת המינים הללו באים לרצות על המים והברכה היוצאת מן המים. האתרוג צריך למים יותר משאר פירות האילן, כמו שדרשו על הפסוק (ויקרא כ"ג, מ): 'פרי עץ הדר', והידור ביוונית — מים; כפות תמרים גדלים בעמקים, שיש שם רוב מים; על ההדסים נאמר (זכריה א', ח): 'והוא עומד בין ההדסים אשר במצולה', היינו מקום שמימיו מרובים; וערבי נחל כשמים. לפיכך אנו מנענעים לארבע רוחות וכלפי מעלה ומטה ואנו מבקשים ממי שהוא זן ומפרנס את כל העולם כולו בטובו ואומרים לפניו: כשם שאי אפשר לארבעה מינים אלה בלא מים, כך אי אפשר לעולם בלא מים; וכאן מצטרפת עוד בקשה נלווית: רבש"ע, כשאתה נותן לנו מים, אל יבואו רוחות רעות לשחת ולא טללים רעים להזיק, אלא יבואו המים רק לברכה!"

עד כאן תורף דבריו; אך כמובן שאפשר היה לחסוך את כל הצורך בהסבר ע"י אימוץ שיטת רש"י כנ"ל.

אלא שמדברי התוספות בסוגייתנו משמע שגם טעמי האמוראים נכללים בהשוואת תנופה לנענועי לולב. וכך נקבע בתוס' ד"ה יכדי לעצור: "...ושמא לא בכל תנופות עושין כן אלא דוקא בתנופת שתי הלחם דעצרת **וכן ללולב**, משום דאמרינן פרק קמא דראש השנה (דף טז, ע"א) דגזר דין נחתם... בחג על המים. ולכך הנענוע שבלולב יש בו הולכה והבאה...". משמע שיש לנענוע גם טעם של בקשה חיובית למתן מים. כך גם משמע מן המהרש"א⁶ שכתב: "...והשתא עיקר הנענוע... שיעצור רוחות וטללים רעים מזמן החג, שמתחילין הרוחות והגשמים".

3. "מבוא לתלמודים" מאת ר"ח אלבק, עמ' 307 ועמ' 374.

4. שם, עמ' 184-185.

5. "ספר התודעה" כרך ראשון, עמ' צ"ב.

6. ריש חידושי אגדות על הגמרא בסוכה דף לת, ע"א.

אמנם צריך להסביר כאן, שדברי האמוראים נאמרו במקורם על תנופות שתי הלחם ושני כבשי עצרת, ואכן אז בראשית הקיץ ראוי לבקש על עצירת רוחות רעות וטללים רעים, אלא שאחר השוואת רבא את התנופות לנענוע לולב **יש לשער** שלגבי לולב היו האמוראים אומרים טעמיהם ג"כ, אם כי ר' יוסי ברבי חנינא היה מן הסתם מעדכן טעמו ומייחס את הבקשה במישרין למתן גשם או לאי מניעתו. עד כאן תמצית דברי הגמרא בבבלי ושני טעמים הניתנים בה למצוות הנענוע.

בירושלמי על הסוגיא הנ"ל מובאת ברייתא שצריך לנענע ג' פעמים בכל נענוע, ומתלבט ר' זעירא כיצד מניין ג' הפעמים: האם הולכה חד והבאה חד או שהולכה עם הבאה חד. הרא"ש (סוכה פ"ג, כ"ו) כתב בנידון: "וכתבו התוס' (ד"ה 'כדי לעצור'): כיון דלא איפשיטא עבדינן לחומרא, וכן כתב ר' חננאל בשם רב האי... נמצא שצריך ג' הולכות וג' הבאות לכל צד וצד שהם שלושים וששה בין הכל". ובעל העיטור כתב: "כיון דנענוע דרבנן הוא, לקולא אמרינן, לחומרא לא אמרינן...". אלא שסכום הנענועים הינו עניין טכני, שכל עיקרו להורות כי השבח או הבקשה הנ"ל נעשית לדעת כמה ראשונים באופן משולש לחיזוק ולהדגשה.

אשוב ואסכם תמצית הטעמים שפורטו בגמרא: מכיוון שדבר ברור הוא שהכרה בממשלת ה' וייחודו בעולם צריכים להיות מלווים ברצינות ובמורא שמים, כדכתיב (תהלים ב', יא): "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה", נראה לומר שעל כך מרמזת תנועת הנענוע – כדברי הנביא על יראת בית דוד מפני צבאות רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו (ישעיה ז', ב): "...וינע לבבו ולבב עמו כנוע עצי יער מפני רוח". אפשר אם כן להשתמש בהסבר זה כפרשנות לטעמו של ר' יוחנן – ייחוד ה' בעולם וקבלת עול מלכותו. הטעם השני בגמרא, של ר' חמא בר עוקבא בשם ר' יוסי ברבי חנינא, פשוט וענייני – תפילה ובקשה.

טעם נענוע הלולב בדברי הראשונים

ואולם אין זה עדיין סוף הטעמים, בפירוש הראשונים אנו שומעים טעם נוסף. משום מה אין הם מסתפקים בשני טעמי הגמרא⁷ ומוסיפים טעם שלישי. בעל "ספר החינוך" (מצוה שכ"ד) מאריך בהסבר:

7. בפירוש הרא"ש הנ"ל הוא מזכיר דברי ראב"ה שהביא ראיה מן הירושלמי (ה"קרבן נתנאל" מצ"י: "לא ידעתי מקומו") "דגרס התם: 'למה מנענע? משום לנענע כוחו של קטיגור, רב אחא בר יעקב ממטי ליה ומנענע כד מברך עליה ואומר: גירא בעינא דשטנא! ולאן אורח ארעא דלמא מיגרי ביה". ועוד כתב ראב"ה דעיקר הנענוע כמו שיתבאר דינו, נראה בעיני שהוא בשעת הברכה, אבל נענוע דמתניתין ב"הודו" וב"אנא ה' הושיעה נא" הוא **נענוע בעלמא**, ואההוא נענוע דמתני' מפרש בירושלמי: למה מנענע? כדי לנענע כוחו של קטיגור... ודומה להא דאמר ר' יצחק (ראש השנה דף טז, ע"ב): "למה תוקעין וחוזרין ותוקעין וכו'? כדי לערבב את השטן". עד כאן לשונו. הרי טעם נוסף לכאורה לנענועי לולב: לנענע כוחו של קטיגור. אך כיוון שהירושלמי עצמו מסכם: "ולאו אורח ארעא" וכו', דמשמע שהוא טעם דחוי, על כן לא מנייתו.

"לפי שימי החג הם ימי שמחה גדולה לישראל כי הוא עת אסיפת התבואות ופירות האילן לבית, ואז ישמחו בני האדם שמחה רבה... ובהיות השמחה מושכת החומר הרבה ומשכחת ממנו יראת אלקים, בעת ההיא ציוונו ה' לקחת בין ידינו דברים המזכירים אותנו כי כל שמחת ליבנו לשמו ולכבודו... ודיני הנענוע... לעורר הנפש שתזכור בעת השמחה כי הכל לה' יתברך, ממעלה עד מטה וארבע רוחות, שהכל נכלל בזה".

ר' דוד אבודרהם⁸ מוסיף בעניין השמחה: "הטעם שאנו מנענעין הלולב להודיע כי נצחנו כל המקטרגין עלינו, כדאמרינן בירושלמי דפסיקתא: 'ולקחתם לכם' – כהדין נצוחיא דנצחין בקרבא ונקטין לולבא בידיהון, כדרך מלכים הנוצחין ותופסין עיירות, שלוקחין הרומח ואות המלכות תלוי עליו ועולין לראש המגדל ומוליכין ומביאין לכל רוח להודיע כי המלך נצח את הכל".

וכן מבואר בפ"י המאירי⁹ לסוגיא: "הנענוע כפשוטו הוא עניין של התעוררות שמחה". מוסיף עליו ר' מנוח¹⁰: "לא ינענע בדרך יאוש, רק בכוח ובזריזות ככתוב (תהלים ל"ה, י): 'כל עצמותי תאמרנה...'. וכן מביא הר"י אליהו פוסק¹¹: "רמז לנענועים מן הנביאים (שמואל ב' ו', ה): 'יודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה'... ובמנענעים', ואמרו במדרש (מדרש 'עץ השדה' תר"ן אות א'): 'זה לולב שאדם מנענע בו...'. עוד יש בספר "הרוקח"¹²: "אמרו במדרש: אמרתי שתקחו את הלולב ותנענוהו לפני. למה? שבשעה שהוצאתי אתכם מארץ מצרים, נענעתי את ההרים, שנאמר (תהלים קי"ד, ד): 'ההרים רקדו כאילים, גבעות כבני צאן'. אף לעתיד לבוא אני עושה כן (ישעיהו נ"ה, יב): '...ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רינה וכל עצי השדה ימחאו כף...'. וא"כ טעם שלישי לנענוע – שמחה.

ועדיין טעון העניין ליבון והבהרה: "ולשמחה מה זו עושה"? (קהלת ב', ב). מה מקור השמחה באגודת הלולב אשר ביחד עם שמחת הרגל מביא לנענועים מלאי גיל וצהלה כאלה?

יסוד ושורש לשמחה אפשר למצוא בדברי "ספר החינוך" על מצות השמחה ברגלים (מצוה תפ"ח): "משורשי המצוה לפי שהאדם נכון על ענין שצריך טבעו לשמוח לפרקים... ורצה האל לזכותנו, אנחנו עמו וצאן מרעיתו, וציוונו לעשות השמחה לשמו למען נזכה לפניו בכל מעשינו; והנה קבע לנו זמנים בשנה למועדים, לזכור בהם הניסים והטובות אשר גמלנו; ואז בעתים ההם ציוונו לכלכל החומר בדבר השמחה הצריכה אליו".

8. ספר "אבודרהם השלם", מהדורת ירושלים תשכ"ג, עמ' רצ"ד.

9. "המאירי" על מסכת סוכה, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם עם הערות אברהם ליס, ירושלים תשל"א, עמ' קל"ב.

10. פ"י רבי מנוח מנרבונה, המקביל בזמנו להמאירי, רמב"ם מהדורת פרנקל על הלכות לולב פ"ז, הל' ט'.

11. בעל שו"ת "מור ואהלות" בספרו "כי האדם עץ השדה", סעאיני תרצ"ז, דף צא, ע"א על שו"ע או"ח הל' לולב ס"י תרנ"א הלכה ח'.

12. לר' אלעזר מגרמיזא, מהדורת ירושלים תשכ"ז, עמ' קכ"ב.

במיוחד בחג הסוכות יש חשיבות לשמחה, כמו שמדגיש ר' יעקב "בעל הטורים" בפירושו לתורה (דברים ט"ז, יא): "לא נאמר שמחה בפסח שהתבואה עדיין בשדה, ובעצרת שהתבואה כבר נקצרת ועדיין היין בגפנים – נאמר שמחה אחת, ובסוכות שהכל בבית – נאמר בו ב' שמחות". כלומר, השמחה היא פועל יוצא וצורת תגובה ו שמדגיש ר' יעקב "בעל הטורים" בפירושו לתורה (דברים ט"ז, יא): "לא נאמר שמחה בפסח שהתבואה עדיין בשדה, ובעצרת שהתבואה כבר נקצרת ועדיין היין בגפנים – נאמר שמחת אחת, ובסוכות שהכל בבית – נאמר בו ב' שמחות". כלומר, השמחה היא פועל יוצא וצורת תגובה נאה של הודיה לה' על כל חסדיו עמנו.

עיקרון זה נראה היטב מראשית דברי אבודרהם הנ"ל, שמביא שלושה הסברים לטעם שמנענעים דווקא ב"אנא ה' הושיעה נא" ולא ב"אנא ה' הצליחה נא", כבית הלל ולא כבית שמאי¹³:

א. חידושי רב"ש¹⁴ כתב: "מפני ששני הקטעים הם בפסוק אחד ואין מנענעים בפסוק אחד פעמיים". אפשר **אולי** להסביר את העניין – כמו שה' אחד ואין שני לו בעולם כך גם ייתכן בפסוק נענוע אחד בלבד, והיינו כטעם הראשון של ייחוד ה' בעולם וקבלת עול מלכותו.

ב. בעל המנהגות¹⁵ כתב: "מפני שהנענוע הוא לעצור רוחות רעות וטללים רעים ולגעור בשטן", כלומר בקשה מה' שיושיענו מאלה הנזיקין, וזה שייך רק בקטע הראשון של הפסוק: "הושיעה נא" ולא במשנהו. דבריו מתאימים לטעם השני בגמרא כבמערבא, שהנענוע משמעותו תפילה ובקשה.

ג. ספר התשב"ץ¹⁶ מביא אסמכתא מלשון המקרא (דברי הימים א' ט"ז, לג): "אז ירננו עצי היער' וגו' וכתוב בתריה: 'הודו לה' כי טוב... ואמרו הושיענו' וגו', ואיתא במדרש תנחומא (פרי אמור י"ח): לפי שבראש השנה באין לדון ישראל ואומות העולם ואין יודעין מי יצא זכאי ומי יצא חייב – נתן הקב"ה מצוה זו לישראל, שיהיו שמחים בלולביהן כאדם היוצא מלפני השופט זכאי שהוא שמח. וזהו שכתב: 'ירננו עצי היער' כלומר, בעצי יער. ובמה ירננו? ב'הודו' ו'הושיעה נא'. והיינו כהסבר השלישי של הראשונים הנ"ל, שטעם נענועי לולב הוא התעוררות שמחה כחלק בלתי נפרד מהודיה לה' על חסדו וישועתו.

צירוף ג' הטעמים במעשה המצוה

על פי שלושת הטעמים הנ"ל אין הנענועים אלא ביטוי פיזי-גופני הנלווה לעבודת ה', בבחינת "כל עצמותי תאמרנה". כאשר משלבים פעילות זו במצות נטילת לולב

13. עפ"י סוכה פ"ג, מ"ט כנ"ל בראשית החיבור.
14. כפי הנראה הוא ר' יוסף בכור שור, מחכמי צרפת בעלי התוספות במאה הי"ב, תלמיד רבנו תם.
15. הוא כנראה ר' אשר ב"ר משולם הכהן מלוניל, פוסק מהמחצית השנייה של המאה הי"ב. אך ייתכן גם שהוא ר' אברהם ב"ר נתן הירחי בעל ספר "המנהיג" שפירש באופן דומה בספרו חלק שני, עמ' שצ"ז בשם הגאונים.
16. לרבינו שמשון בר צדוק תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, וורשא תרל"ו, עמ' 25. וכן בסגנון דומה גם בפני רא"ש הנ"ל.

כחלק מתפילות חג הסוכות יש להקפיד על התאמה בין כוונת הנאמר בפה בברכה ובתפילה, לבין הכוונה המובאת ב"שפת הגוף" של הנענועים. ונפקא מינה למי שרוצה לכוון בנענועיו לכל הטעמים הנ"ל, שראוי לו גם כן להקפיד על הסדר. קודם כל יכוון ליחד את ה' ולהמליכו בעולם, אחר כך יכוון לבקשות הקשורות למים ולהסרת מזיקים, ורק לבסוף יכוון לשמחת ההודיה.

כיוון דאתינן להכי, עדיין לא הבהרנו כראוי מדוע לא הסתפקו הראשונים בשני טעמי הגמרא לנענועי לולב עד שהביאו טעם נוסף שיסודו שמחת הודיה כנ"ל; מלבד מה שקשה להפך: למה לא הובא טעם זה כבר בגמרא? כדי ליישב את הקשיים ננסה להרחיב מעט את היריעה, וללמוד מעניין נענועי לולב עיקרון בסיסי בהתפתחות מערכת ההסברים להנמקת בעבודת ה', ואולי יהיה בכך משהו מבחינת התיאור היפה שמביא ר' נתן ב"ר יחיאל בעל ה"ערוך"¹⁷: "פירש בתשובות: יום שאין בו נשיבת רוח, במקום שבני אדם בקיאים, פורסין סד(ין) בין הדקלים ואין מתנענע, עומדין בין ב' דקלים הקרובים זה לזה ורואים איך ינועו חריותיהם זה אצל זה, יש בו סימנין שמכירין בהן הבקיאים כמה דברים, ואמרו ממר אברהם גאון שהיה בשנת אלף ק"מ לשטרות שהיה מכיר בשיחת דקלים".

הנה כך פוסק רמב"ם¹⁸ לגבי מהות התפילה: "חייב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקב"ה; ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה; ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד לפי כוחו". כלומר, בתפילה יש אותם שלושת מרכיבים יסודיים שמנינו בנענועי לולב. כמו כן צריך גם המכוון כוונות בתפילתו להקפיד על הסדר הנאות: קודם כל המלכת ה' וייחודו, אח"כ בקשה ותחינה ולבסוף שמחה והודיה. אולי עקב ראיית נענועי לולב כצורה מיוחדת של תפילה הקפידו כל הראשונים הנ"ל להוסיף על שני טעמי הגמרא טעם שלישי של שמחת הודיה, וממילא צריך גם סדר הטעמים להיות כנ"ל.

אלא שה'כסף משנה' מביא מקור לדברי רמב"ם: "...ולמד רבינו כן מדאמרין בפרק אין עומדין (ברכות דף לב, ע"א בשינוי קל): דרש ר' שמלאי: לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואח"כ ישאל צרכיו שכן מצינו במשה, דכתיב (דברים ג', כג-כד): 'אתחנן אל ה' בעת ההיא', וכתב: 'ה' אלקים אתה החילות להראות את עבדך את גדלך ואת ירך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך', וכתב בתריה: 'אעברה נא ואראה את הארץ הטובה וגו'. וכיון דממשה רבינו ע"ה למדנו כן, אלמא מדאורייתא הכי הוא". עד כאן דברי מרן בעל ה"כסף משנה". וכבר תמה עליו שם ר' אברהם די בוטון בעל ה"לחם משנה": "ואח"כ נותן שבח – יש לשאול מנין לו לרבינו שזה מן התורה? ובעל "קריית ספר"¹⁹ כתב: "לא אתפרש לי

17. בערך 'סחי' על 'שיחת דקלים'.

18. בהלכות תפילה פרק א' הל' ב'.

19. המבי"ט, הוא ר' משה מטראני ז"ל, מגדולי חכמת צפת במאה הטי"ז.

היכא, וגם בעיני יפלאי²⁰. אם כן גם בדברי ר' שמלאי ובראייתו מתחנוני משה רבינו אין התייחסות לנושא שבח וההודיה לה', ומנין לרמב"ם חלק זה בסדר התפילה?

נראה לענ"ד להסביר, שעניין זה של הגדרת הודיה לה' על מרכיבי שבח ושמחה שבה כחלק שורשי ממצות תפילה, וכן הוראת הודיה לה' כמצוה מסוימת שחייבים לקיימה, הם דברים שנתחדשו ונוסחו רק לאחר תקופת האמוראים וחתימת התלמוד – מימי הראשונים ואילך. ואף שמצינו (ברכות דף נד, ע"ב): "ארבעה צריכין להודות – יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא" – הרי אין מדובר שם על אנשים שחייבים להודות באופן מוחלט אלא רק על הצריכין להודות, כעין המלצה טובה ורצויה אשר ראוי לקיימה; ואף צורך הודיה זה הינו מאוד ספציפי – על חסד ניכר וכמעט נס גלוי שעשה הקב"ה עם אדם במצב מאוד מיוחד. אין עדיין הוראה כללית להודות על עצם ההוויה היהודית, שיש בה תורה ומצוות וקירבה מיוחדת לבורא עולם. רק מאוחר יותר, **אולי** עם התפשטות ההכרה כי חסד בחירת הבורא בעם ישראל הוא כשלעצמו בבחינת מעשה נסים, **ושמא** בשל ירידת הדורות והתמעטות הלבבות, התחילו להנחות באופן מפורש לתגובת הודיה מוסכמת כטעם למצוה וכחלק אינטגרלי של התפילה.

חשיבות הודיה הנובעת מהכרה עצמית

יש בכך משום דרך ארץ שקדמה לתורה²¹, שכן הודיה לה' וכל מה שעשוי לשבחו בהוקרת תודה צריכים לנבוע מלכתחילה מתוך הכרה ויוזמה עצמית, ללא ציווי מכוון עליהם. יפי הרוממות לגומל היא בהתעורר המקבל מאליו להודות לו ולשבחו על כל גמוליו. אין זה יאה שיצווה מלך רב חסדים אל עבדיו להודות לו. הלא זו הייתה התעלותו המיוחדת של דוד המלך עליו השלום, כפי שמסופר (שמואל ב' ז', א-ט): "ויהי כי ישב המלך בביתו וה' הניח לו מסביב מכל אויביו. ויאמר המלך אל נתן הנביא: ראה נא אנכי יושב בבית ארזים, וארון האלקים יושב בתוך היריעה?!... ויהי בלילה ההוא, ויהי דבר ה' אל נתן לאמר: לך ואמרת אל עבדי אל דוד, כה אמר ה': האתה תבנה לי בית לשבתי? כי לא ישבתי בבית למיום העלותי את בני ישראל ממצרים ועד היום הזה, ואהיה מתהלך באהל ובמשכן. ובכל אשר התהלכתי בכל בני ישראל, הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי את ישראל לאמר: למה לא בניתם לי בית ארזים? ועתה כה תאמר לעבדי לדוד, כה אמר ה' צבאות: ...ועשיתי לך שם גדול כשם הגדלים אשר בארץ!". גדולת דוד הייתה בכך שהתעורר מאליו אל הק"ו ההגיוני ואל החובה לבנות בית בחירה, ולא היה זקוק לציווי מיוחד לשם כך.

20. שמעתי בשם הרב שמחה הכהן קוק שליט"א, מרא דאתרא רחובות, שתירץ בדרך צחות: מקור שבח ההודיה לה' בחלק השלישי חותם התפילה מתוך מה שקטע הקב"ה את תחנוני משה בהמשך: "...ויאמר ה' אלי רב לך, אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה", משמע שמשה רבינו רצה להוסיף לתפילתו עוד את חלק ההודיה המסכם, אלא שנקטעה תפילתו.

21. על פי תנא דבי אליהו רבה א', א'; ויקרא רבה פ"י ט'.

בסגנון דומה אפשר גם לענות על מה שמקשה מהר"ל מפראג²² בעניין קין והבל: "...כיון שהביא הבל קרבן, היה ראוי לו להיות נשמר?, כלומר איך אירע שהבל אשר לא מכבר הביא מנחה לה' (בראשית ד', ד) 'מבכורות צאנו ומחלבהן', וה' אף שעה אליו ואל מנחתו – לא הועילה לו הזכות שיהיה נשמר מליהרג?" מהר"ל אמנם מתרץ בהקשר עם שיטתו שקין והבל היו שני הפכים, שהבל "החזיק בהרחקה" ולפיכך כתיב: "והבל הביא גם הוא...", והאריך בהסבר הניגודיות הסימטרית בין שני האחים. עפ"י מה שהוסבר לעיל, אודות חשיבות יוזמתו העצמית של מבצע מעשה ההודיה, אפשר להבין היטב את החסרון העקרוני של "והבל הביא גם הוא" – העדר הכרה ויוזמה עצמית! הבל הביא מנחה לה' בעקבות מה שעשה לפניו קין, ועל אף שהחיקוי היה מוצלח ביותר וה' שעה אליו, עדיין לא היה זה אלא חיקוי משופר חסר מקוריות שלא הועיל להבל לשמרו מן ההריגה.

אולי משום כך אין בתורה ציווי מפורש ליחיד להקריב שלמי תודה, אלא רק תיאור סתמי של מצב בו אדם בא מאליו להקריב קרבנו (ויקרא ג', א): "ואם זבח שלמים קרבנו...", או (ויקרא ז', יב, ובפירש"י שם): "אם על תודה יקריבנו...", ואז בהמשך פירוט דינים רלוונטיים, כגון ששלמי תודה טעונים לחם האמור בעניינן או שאינן נאכלין אלא ליום ולילה. ללמדך, שעיקר מציאות הקרבן היא כתוצאה מהתעוררות עצמית של המקריב.

אמנם בתהלים (ק"ז, כא-כב) כתוב: "יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם. ויזבחו זבחי תודה...", ומתוארים שם בפרק ארבעה מצבים בהם ראוי לנדור שלמי תודה: יורדי הים, הולכי מדבריות, חבוש בית האסורים וחולה שנתרפא כנ"ל, אלא שזו כבר אינטרפרטציה מאוחרת של האמור בתורה והמלצה על מצבים מיוחדים בהם יש להקריב קרבן תודה. כך גם הכתוב (תהלים נ', יד): "זבח לאלקים תודה ושלם לעליון נדריך" – כאשר נדרת נדר והתחייבת להקריב לכבוד ה' – אז מוטלת עליך חובה לשלמו, ובשכר זה יתקיים בך ההמשך (שם, פסוק טו): "וקראני ביום צרה, אחלצך ותכבדני". וכן הכתוב (עזרא י', יא): "ועתה תנו תודה לה' אלקי אבותיכם ועשו רצונו, והבדלו מעמי הארץ ומן הנשים הנכריות". – תודת ציבור בנסיבות מיוחדות של פרישה מנישואי תערובות; או מה שציווה המלך יחזקיהו באירוע מיוחד של היטהרות מטומאה (דברי הימים ב' כ"ט, לא): "גשו והביאו זבחים ותודות לבית ה'".

ר' אברהם דאנציג²³ מחלק בין שירה שאומרים על חובת ציבור, שאינה נאמרת על שום קרבן יחיד ואפילו זו חובתו, לבין "מזמור לתודה" (תהלים ק', א). הוא מבאר שהמפורש ברש"י (שם): "מזמור למודה – להודיה, לאומרו על זממי תודה", היינו שאומר את הפרק בשעת סמיכה במקום וידוי; ולכך גם כיוון רמב"ם²⁴: "ויראה לי שאינו מתודה על השלמים, אבל אומר דברי שבח". הכתוב (דברי הימים ב' ל', כב) המתאר

22. "גור אריה" על התורה א', הוצ' יהדות, בני ברק תשל"ב, עמ' מ'.

23. סוף ספר "חיי אדם", הוצ' אשכול, ירושלים, עמ' שפ"ב.

24. ה' מעשה הקרבנות פי"ג סוף ה' ט"ו, ועיי'ש במה שהביא ה' זבולון זק"ש (פירוש לעם" אות צ"ח) דברי ה"אור שמח" ודברי הגר"י לינר ב"סיני", כרך מ"ז, עמ' נ"א-נ"ב.

את הפסח הנ"ל שהיה בימי יחזקיהו: "...מזבחים זבחי שלמים ומתודים לה' אלקי אבותיהם" מתורגם בתרגום רב יוסף: "דבחין דבחי נכסת קודשיא ומהוון קדם ה' אלקיך דאבהתהון", וכן בפירוש רש"י שם: "'ומתודה לה' — על זבח תודה ומודים לה' על הנס שעשה להם".

עוד הביא בשם המדרש²⁵ שכל הקרבנות יבטלו לעתיד לבוא חוץ מן התודה, וכן כל התפילות יבטלו חוץ מן ההודאה, ומנמק: "והטעם פשוט, כי כל הקרבנות באין על חטא חוץ מן התודה שהוא על הנס". כי הודיה ספונטנית הנובעת מהתפעלות עצמאית, שהלב מכיר בחסד ה' ומשתפך מאליו בשמחת תודה, דומה לנס — לאירוע חריג ומיוחד שרישומו בלתי נשכח ואינו מיטשטש עם הזמן.

לפיכך לא נזכר בגמרא טעם שמחת ההודיה בנענועי לולב, ואין מקור מהגמרא לדברי רמב"ם על חלק הודיה שבתפילת העמידה, ומאליה מיושבת תמיהת ה"לחם משנה" דלעיל.

25. עיין ב"ילקוט שמעוני" חלק נ"ד, שמביא כן ברמז תתנ"ד (בשינויים קלים), בשם ר' פינחס ור' לוי ור' אחא בשם ר' מנחם דמן גליא.